

سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ مستعمل تلمیحات دا تجزیاتی مطالعہ

*محمد عارف

پی ایچ ڈی سکالر، شعبہ سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاول پور

**ڈاکٹر محمد ممتاز خان

ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاول پور

Abstract

This research article presents an analytical study of the allusions used in Saraiki classical poetry. Allusion is an important literary device in rhetoric through which a poet briefly refers to well-known religious, Qur'anic, historical, legendary, literary, and folkloric events, personalities, and traditions, thereby expanding the semantic, intellectual, and aesthetic dimensions of poetry. In Saraiki classical poetry, the use of allusions is not merely limited to enhancing the beauty and effectiveness of poetic expression; rather, it also serves as a means of expressing Sufi thought, divine love, spiritual knowledge, purification of the self, patience, trust in God, sacrifice, devotion, truthfulness, and moral values. This study analyzes selected allusions found in the poetry of Baba Farid, Ali Haider Multani, Chiragh Awan, Sultan Bahu, Maulvi Lutf Ali, Maulvi Abdul Hakim Uchavi, Sachal Sarmast, and Khwaja Ghulam Farid through selected poetic examples. Overall, the study concludes that the allusive tradition of Saraiki classical poetry is not only an effective means of enhancing literary and aesthetic beauty but also a comprehensive expression of Sufi thought, spiritual guidance, moral teachings, and cultural consciousness.

Keywords: Allusion, Saraiki Classical Poetry, Sufi Thought, Qur'anic Allusions, folkloric, semantic, Khwaja Ghulam Farid

"تلمیح" عربی زبان دا لفظ "لمح" توں نکلیے۔ جیندے معنی اشارہ کرن تھیندن۔ تلمیح "علم بیان" دی ہک اہم صنعت ہے جیندے بارے پورے وثوق نال اے تاں نی پڑسایا و:۔ ہمدرد جو ایندا استعمال کڈن تے کیوں وجود آج آیا۔ البتہ دنیادے ادبی پس منظر تے دیداروں تاں اے سُدھ ضرور پوندی ہے جو ایں صنعت دا استعمال اُتلا ہی پڑا اے جتلا شعر و ادب دا پندہ۔ ایں صنعت دا استعمال عربی، فارسی اتے اردو شاعری دے نال نال سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ وی بے انت پکھن کون ملدے۔

تلمیح ہک ایجھا ادبی اشارہ ہے جیندے راہیں شاعر یا ادیب کہیں معروف ادبی، مذہبی، تاریخی، اساطیری یا ثقافتی واقعے، شخصیت، مقام یا روایت آلے پاسے ایجھا مختصر اشارہ کرے، جیندے نال اونداسمور اپچھو کر، یعنی پس منظر، معنوی اتے فکری وسعت راہیں کھل تے سامن لے آونے، اوکوں تلمیح آکھدن۔ تلمیحات توں کیا مراد ہے؟، ایں حوالے نال کشور ناہید لکھدن:

وٹاندر: "زبان دے مندر حلقے دور وچ چھوٹے چھوٹے سادہ خیالیں اتے معمولی شئیں کوں پُرسن ساگے الفاظ بٹائے ہن۔ ہولے ہولے انسان ترقی دا اونہاں پیر چاتا لہجے لہجے قسے اتے واقعات و حالات آلے پاسے خاص خاص لفظیں دے ذریعے اشارے تھیون پئے۔ جتھاں اولفظ زبان تے آندے فوراً قصہ یا واقعہ آکھیں دے سامن لے آویندے جیندے پاسے اشارہ کیتا یا ہا۔ ایجھا ہر اشارہ تلمیح اکھیندا ہے۔" (۱)

صنعتِ تلمیح بارے عارف حسن خاں لکھدن:

ترجمہ: "شاعر اپنٹے کلام وچ کہیں مسئلہ مشہور یا کہیں قصے یا مثل شے یا اصطلاح نجوم وغیرہ کہیں
ابھی ۱۰ لکھ آئے پاسے اشارہ کرے جیندے بغیر معلوم تھیوے اتے بغیر سمجھیں اوں کلام دامطلب
چنگی طرحانویں سمجھ وچ نہ آوے۔" (۲)

عارف حسن خان تلمیح دے حوالے نال ۱۰ سوں باریک ۱۰ لکھ کہتی ہے۔ "تلمیح" دے لغوی اتے اصطلاحی معنی تے غور کرتے تہاں اساکوں ایں ۱۰ لکھ
دی سندھ پوندی ہے جو کوئی شاعر یا نثر نگار اپنٹے کلام یا نثر پارے وچ کہیں معروف واقعے، داستان، قرآنی آیات، حدیث، ضرب الامثال یا تاریخی واقعے کوں تفصیلی
طور تے بیان کرن دی بجائے اشاریئے، کنایئے دی صورت اچ ایں طرحانویں بیان کرے جو سارا واقعہ قاری دیاں اکھیں دے سامنٹے سو جھل تھی وئے۔ اوں تلمیح
آکھیا ویسی۔ مثال دے طور تے جیکر اساکوں یوسف ولیعقوب، مصر، زلیخا، ہیر رانجھا، سسی پنوں، شیریں فرہاد، بدر و احد، خندق یارام کرشن وغیرہ استعمال اپنٹی تخلیق وچ
کریندے ہیں تاں انھاں حوالیاں راہیں پس منظر اچ موجود کہانیاں اسانڈے چیتے وچ واضح ابھر آندی ہے۔ اینکوں تلمیح آکھدن۔

سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ تلمیحات دادا زہ کار ۱۰ سوں وسیع ہے۔ ایں دے وچ قرآنی واقعات، انبیائے کرام، صحابہ کرام، اہل بیت، صوفیائے کرام، اسلامی
تاریخ، فارسی ادب، مقامی لوک داستاناں اتے تاریخی شخصیات دے حوالے نال ورتیاں ۱۰ میاں تلمیحات ان کھٹ ملدیں۔ اینویں حضرت آدم، حضرت نوح، حضرت
ابراہیم، حضرت یعقوب، حضرت ایوب، حضرت یوسف، حضرت عیسیٰ، حضرت یونس، حضرت سلیمان، حضرت خضر، حضرت محمد، حضرت علی، حضرت امام حسین،
منصور علاج، لیلیٰ جمنوں، ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوہنی میمنوال تے مرزا صاحبان جیہاں داستاناں اتے شخصیات سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ چھڑا تاریخی یا مذہبی حوالہ نہیں
بلکہ فکری، روحانی، اخلاقی اتے تہذیبی معنویت دیاں علامتاں وی ہن۔

سرائیکی کلاسیکی شاعری اچ تلمیحات کوں عشق حقیقی، معرفت الہی، تزکیہ نفس، صبر، توکل، ایثار، قربانی، حق گوئی، اتے انسانی اقدار دے اظہار دامؤثر ذریعہ
بٹایا گیا ہے۔ بابا فرید (۱۱۸۸ء تا ۱۲۸۰ء)، علی حیدر ملتانی (۱۱۰۱ء تا ۱۴۹۰ء)، چراغ اعوان (۱۶۷۹ء تا ۱۷۳۲ء)، بابو سلطان (۱۶۹۰ء تا
۱۷۷۷ء)، مولوی لطف علی (۱۷۱۶ء تا ۱۷۹۴ء)، عبدالحکیم اُچوی (۱۱۶۱ھ/ ۱۷۴۸ء)، سچل سرمست (۱۷۳۹ء تا ۱۸۲۶ء) تے خواجہ غلام
فرید (۱۸۴۵ء تا ۱۹۰۱ء) وغیرہ، تلمیح راہیں اپنٹے کلام کوں معنوی وسعت دے نال جمالیاتی سُن ہپ عطا کیتا ہے۔ انھاں شاعران کوں تلمیح چھڑا کلام دے
سُن ہپ دے طور تے نہیں ورتی ۱۰ سی بھل اے فکری دلائل، روحانی تربیت اتے تہذیبی شعور دی علامت دے طور تے وی ظاہر تھیندی نظر آندی ہے۔

بابا فرید الدین مسعود گنج شکر جیڑھے بابا فرید دے ناں نال شہرت رکھدن، آپ سرائیکی زبان دے ہک معروف صوفی شاعر ہن۔ برصغیر دے عظیم صوفی،
بزرگ، مبلغ اسلام اتے سلسلہ چشتیہ دے ج ۱۰ مشہور بزرگ ہووٹا اعزاز دی آپ کوں حاصل ہا۔ بابا فرید ملتان دے نیڑے ہک دستی کوٹھے وال اچ نیسے ج ڈاں جو آپ دا
روحانی مرکز اچو دھن یعنی موجودہ پاکپتن بٹایا۔

آپ دے خاندان اتے مہل بارے ڈاکٹر عصمت اللہ شاہ لکھدن:

وٹاندر: "بابا فرید الدین مسعود گنج شکر سلسلہ چشتیہ دے ہک عظیم روحانی پیشوا ہن۔ آپ دے بزرگاں
دا تعلق سرائیکی وسیب دے قدیم ترین تاریخی تے روحانی مرکز اوچتر شریف نال ہا۔ ۵۴ ہجری بمطابق
۱۱۸۸ء کوں ملتان دے نیڑے ہک قصبے کوٹھوال وچ نیسے۔ آپ دے ابا سئیں حضرت جمال الدین
سلیمان اتے ڈاڈا سئیں حضرت شعیب کوٹھے وال دے قاضی ہن اتے اتان سی ڈاڈا سئیں قاسم بی بی ہک پار سا
اتے عبادت گزار خاتون ہن۔ آپ منڈھلی تعلیم اتان سی ڈاڈا سئیں کوں حاصل کیتی۔" (۳)

بابا فرید دی شاعری وچ ملک الموت، پُل صراط، دوزخ، شیطان، نانک تے سُن، ہیر، مکہ، کعبہ، قطب اتے موسیٰ جیہاں تلمیحات دا ورتار اچیکھن کوں
ملدے۔ سرائیکی کلاسیکل شعراء "حضرت موسیٰ" دی تلمیح مختلف تناظر اچ ڈھیر ساریاں جاہیں تے ورتی ہے۔ ایں تلمیح دا اظہار اساکوں بابا فرید دی شاعری وچ کجھ ایں
طرحانویں ملدے۔ وکی ڈیکھو:

"موسیٰؑ ننھا موت تے ڈھونڈے کائے گلی
چارے کنڈاں ڈھونڈیاں اگے موت کھلی" (۴)

بابا فرید دے ایں اشلوک اچ حضرت موسیٰؑ دی تبلیغ واضح طور تے موجود ہے۔ ایں اشلوک راہیں بابا فریدؒ ایں ۱۰۰ سالہ کون نفاہر کیتا ہے جو موت ہک اٹل حقیقت ہے۔ جیندے کون فرار ممکن کا نیی۔ جیکر اللہ دے برگزیدہ پیغمبر موت توں نہیں بچ سکتا۔ ۱۰۰ سالہ عام انسان کیتے بچ کٹن دا سوال ای پیدا نہیں تھیندا۔ انسان کون موت توں بھٹن دی بجائے نیک اتے چنگے اعمال دے نال اللہ تعالیٰ دی اطاعت کرنی چاہیدی ہے۔ اے اشلوک فکری طور تے دنیادی بے ثباتی اتے آخرت اچ حساب ڈیونڈا احساس ڈیویندا ہے۔

سرائیکی کلاسیکل شعراء دی تندیروچ ڈھونڈو جھانٹا ہر ناں علی حیدر ملتانی دا ہے۔ علی حیدر ملتانی سرائیکی زبان دے انھاں کلاسیکل شعراں وچ شمار تھیندن جنھاں سادے تے سوہنے انداز وچ عوامی زبان کون ورت تے ابھی شاعری تخلیقی کیتی جیڑھی ۱۰۰ وی اہل ذوق لوکیں کیتے حیاتی دا ڈھاسا ملے ہے۔ ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر علی حیدر ملتانی بارے لکھدن:

"علی حیدر ملتانی یکم شعبان ۱۱۰۱ھ بمطابق ۱۶۹۰ء چک چوتڑہ ملتان وچ سید محمد امین دے گھر پیدا
تھے۔ آپ گیلانی سادات وچوں ہن۔" (۵)

علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ اساکوں تلمیحات دا حسن۔ موں سارا ڈیکھن کون ملدے۔ علی حیدر ملتانی اپنی شاعری وچ بسم اللہ، صم بکھ، جبل الورد، لاتدرک الابصار، مزمل، انا عطینک الکوثر، حروف مقطعات، کن فیکون، قالو بلی، سورۃ الرحمن، لوح و قلم، فرعون، حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم، یوسف زلیخا، حضرت خضرؑ، حضرت عزرائیلؑ، اصحابہ کرام، آتش، مکہ کعبہ، منصور حلاج، آپ حیات، اہل بیت، شب برات، رام، ہیر رانجھا، چوچک، کھیر دے، لیلیٰ مجنوں شیریں فرہاد، مرزا صاحبان اتے سسی پنوں جیہاں تلمیحات اپنی شاعری وچ ورتیاں ہن۔ علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ تقریباً لوک کہانیاں دے معرف کرداریں نال جڑیاں تلمیحات موجود ہن۔ ہک شعر ڈیکھو جیندے وچ باقی لوک کرداریں دے نال "سی" دے کردار کون وی تبلیغ دے طور تے ورتیاں یا ہے۔ وکی ڈیکھو:

"جو کجھ عشق تباہ کرے شعلوں شمع فناںی نال کرے
سوئی نال سسی صاحبان، سہتی تے نالے ہیر سیال کرے" (۶)

علی حیدر ملتانی انھاں ڈھونڈو مصرعیاں وچ سسی، صاحبان، سہتی اتے ہیر سیال جیہاں غیر قرآنی تلمیحاتی دا ورتار اکیٹے۔ انھاں لوک کہانیاں دے معرف کرداریں وچ خاص طور تے "سی" دے کردار کون ڈیکھیں تاں اے سُدھ پوندی ہے جو سسی اپن لے محبوب "پنل" دی بُدائی وچ صراحتی خاک چھانٹاں اتے ہر ڈکھ برداشت کیتا۔ ایہا فکری رمز سمجھاؤں کیتے علی حیدر باقی لوک تلمیحات وی ورتیاں ہن۔ انھاں دا خیال ہے جو عشق ہک بھاء ہے۔ جنیں عاشق کون ساڑتے فناہ کر ڈتے۔ اینویں ایں سسی، صاحبان، سہتی اتے ہیر جھنیں ساریں عاشقیں کون آزمائش، بُدائی اتے قربانی توں گزاریں۔ انھاں تلمیحات دے ورتارے اچ علی حیدر ایں ۱۰۰ سالہ کون سو جھل کریندے جو حقیقی عشق دی راہ ہمیشہ صبر، قربانی اتے آزمائش دے جہان نال جڑی ہوئی ہے۔

سرائیکی کلاسیکل شعراں وچوں چوٹاں ورتیجھا شاعر چراغ اعوان ہے۔ "چراغ اعوان" ضلع ڈیرہ غازی خان دے علاقے ہڑند دا وسدا ہا۔ ایندا اصل ناں چراغ الدین جڈاں جو تخلص چراغ ہا۔ چراغ الدین چراغ دی لکھی "ہیر" سرائیکی ادب اچ موں اہمیت دی حامل ہے۔ چراغ اعوان بارے کئی جامپوری لکھدن:

وٹاندر: "چراغ اعوان ۱۰۹۰ھ وچ دنیا۔ اوں زمانے وستی میاں صاحب اچ میاں دوست
محمد (متوفی ۱۱۳۰ھ) سجادہ نشین ہن۔ چراغ انھاں کون ظاہری علوم حاصل کیتے۔ فارغ التحصیل
تھیون دے بعد اوں ملتان توڑیں پیدل پندھ کیتا اتے اتھوں دے مشائخ کون فیض حاصل کیتس۔ ملتان
توں بہاول پور آیا اتے اتھوں ول اپن لے وٹنیں ول آیا۔" (۷)

چراغ اعوان دی شاعری وچ وی اساکوں تلمیحات دا بے انت سُٹن ہب ڈیکھن کون ملدے۔ چراغ اپنی شاعری وچ کن فیکون، حضرت محمدؐ، جبرائیلؑ، بلخ ارم، یوسف زلیخا، اصحابہ کرام، لیلیٰ مجنوں، سسی پنوں، سیظل بدیع الجمال، سوہنی مہینوال، شاہ شمس تبریز، پورن بھگت، قصہ مصری، لیلیاں جام چنیسر، مرزا

صاحبان، معراج، بسم اللہ، کلام ربانی اتے ہیر رانجھا جیہاں تلمیحات ورتیاں ہن۔ چراغ اعوان ڈی لکھی "ہیر" دے مرکزی کرداریں "ہیر تے رانجھا" دے حوالے نال ورتیاں ۱۰یاں تلمیحات داہک درگھا جہاں انھاں دی شاعری وچ موجود ہے۔ چراغ اعوان "ہیر اتے رانجھے" دی تلمیح، مول ساری جاہ تے ورتی ہے۔ جیندے وچ ہک شان دار نمونہ ۱۰ دیکھو:

"رانجھن ہیر مشاہر ۰ وچ عشق چراغ ۰ یا" (۸)

چراغ اعوان ایں مصرعے وچ "ہیر تے رانجھے" دی تلمیح کوں شہرت، دوام اتے روحانی روشنی دی علامت دے طور تے ورتیے۔ اتھاں لفظ "چراغ" ذو معنویت دے جہان کوں سو جھل پیا کریندے۔ تخلص وی اندے اتے روشنی دا استعارہ وی بن تے سامن ۰ آندے۔ "عشق چراغ ۰ یا" ایں حقیقت آکے پاسے اشارہ ہے جو انھاں دی محبت وقتی جذبہ نہیں بھل ہک ابھی روشن روایت ہے جیندے نال محبت دے مفہوم کوں نویں معنویت عطا تھیندی ہے۔

ایں مصرعے وچ ورتی ۰ سی "ہیر رانجھا" دی تلمیح راہیں شاعر عشق، وفاداری، قربانی اتے روحانی روشنی دے تصور کوں جامع انداز وچ بیان کیتا ہے۔ چراغ اعوان ہیر اتے رانجھے دی محبت کوں عشق دے ابجھے چراغ نال تشبیہ ۰ دیندے جیندی روشنی سمورے ۰ جہان وچ کھنڈ ۰ سی ہے۔ ایں تلمیح راہیں اونٹنیاں برکیندے جو حقیقی عشق وقتی جذبات داناں نہیں بلکہ ابجھا دانی جذبہ ہے جیڑھا انسان کوں اخلاقی عظمت تے روحانی کمال عطا کریندے۔ سرانیکی کلاسیکل شاعری وچ ہیر رانجھا دی داستان عشق مجازی دی بجائے عشق حقیقی دے طور تے سامن ۰ آندی ہے ایں پاروں چراغ اعوان ایں روایت کوں ۰ وں تے ودھیندیں ہوئیں عشق کوں انسانی اتے روحانی ارتقاء دی بنیاد قرار ۰ دیندے۔

سرانیکی کلاسیکل شاعری وچ چوتھا چوٹن واں ناں حضرت سلطان باہو ۰ دا ہے۔ حضرت باہو سلطان دا تعلق تحصیل شور کوٹ ضلع جھنگ نال ہا۔ آپ اعوان برادری نال تعلق رکھیندے ہن۔ آپ دے بابا سیں ہک انتہائی نیک تے صالح انسان ہن جیڑھے حافظ قرآن ہووٹ دے نال نال شریعت دے وی پابند ہن۔ آپ دی اتاں سیٹ داناں بی بی راہتی ہا اوہک پاک دامن بی بی ہن۔ حضرت سلطان باہو دے من ۰ تے بارے ڈاکٹر عصمت اللہ شاہ لکھن:

وٹاندر: "حضرت سلطان باہو ۱۶۳۰ ہجری وچ شور کوٹ دے نواحی قصبہ اعوان اچ نیسے۔ منڈھلی تعلیم اتاں سیٹ توں حاصل کیتوئیں تے آپ اتاں سیٹ کوں درخواست کیتی جو آپ کوں مرید کر گھنن پر انھاں دے انکار تے مرشد کامل دی ۰ ول اچ نکل پے۔ او شور کوٹ دے جنوب اچ واقع ہک وستی وچ سلسلہ قادریہ دے ہک بزرگ شاہ حبیب اللہ قادری دے ہتھ تے بیعت کرتے روحانی مدارج طے کرٹن ۰ پے۔ ول مرشد دے حکم تے دی اچ موجود انھاں دے بزرگ اتے مرشد سید عبدالرحمن کوں ۰ تے لیے اتے آپ توں روحانی فیض حاصل کیتوئیں۔" (۹)

سلطان باہو اپنی شاعری وچ نفی اثبات، وحدت سبحانی، الست برکم، محمد، لامکانی، خضر، لا اللہ، غوث الاعظم، ہیر رانجھا، چوڈاں طبق، جنت دوزخ، شیطان، ڈو جہان، ان مع العسر یسر، نفس امارہ، بُت خانہ، کر بلا، ابراہیم، حضرت عیسیٰ، پتھر وچ کیڑا، منصور حلاج، آپ حیات، مکہ، حج، اسم اعظم، مدینہ، فنا فی اللہ، اہل بیت، کن فیکون، نحن اقرب اتے قالو اہل جیہاں تلمیحات ورتیاں ہن۔

اسلامی عقیدے دے مطابق اللہ تعالیٰ نے تخلیق انسانی توں پہلے تمام ارواح کوں کھٹا کرتے اپنی ربوبیت دا اقرار گھدا۔ اول واقعے کوں عہد الست یا ميثاق الست اکھیا ویندے۔ ایں تلمیح دا ورتار اوئی سرانیکی کلاسیکل شاعری وچ ڈھیر سارا ملدے۔ جیندی ہک وکی سلطان باہو دے کلام اچ ۰ دیکھو:

"و: ۰ تے سر تے فرض ہے مینوں قول قالو بلی دا کر کے ہو" (۱۰)

سلطان باہو فرمیدن جو میں ازل کنوں اللہ تعالیٰ کوں "قالو بلی" اکھ تے اوندی ربوبیت کوں قبول کیتا ہا۔ ایں پاروں می ۰ ڈے اُتے فرض ہے جو میں اوندے وعدے کوں عملی حیاتی وچ نبھاواں۔ بھانویں جو اوندے کیسے میکوں کوئی وی قربانی ۰ یوں پوے۔ سلطان باہو موجب انسان دی سموری حیاتی "عہد الست" دی امانت

ہے۔ انسان کوں یاد پڑیو بندے جو اوند اصل مقصد دُنیادی محبت وچ گم تھی ورنہ اکا کینی بلکہ اللہ سوہنٹے نال کیتے ازلی وعدے کوں پورا کرٹے۔ ایہا وفاداری بندے کوں قُرب خداوندی توڑیں پُرمندی ہے۔

سلطان باہو "قالوہلی" دی تلمیح راہیں روز الست تے انسان دی ذمہ داری کوں دل چھکیوں انداز وچ بیان کیتے۔ اُنھاں دا خیال ہے جو انسان تے فرض ہے جو او دُنیو وچ حیاتی، رب نال کیتے وعدے موجب گزارے۔ ایں مصرعے راہیں فکری پکھ اے نشا برتھیندے جو انسان دی اصل ذمہ داری دُنیائیں، بلکہ عہد الست دی ذمہ داری، اللہ دی بندگی اتے اوندی رضا دا حاصل ہے۔ کیوں جو ایہو حقیقی کامیابی اتے صوفیانہ فکر دُنیادی ہٹ ہے۔

باہو سلطان دے بعد سرانیکی کلاسیکل شاعراں دی تندر اچ نشا برناں مولوی لطف علی داندے۔ مولوی لطف علی سرانیکی زبان دے ہک عظیم شاعر تھی گزیرن۔ جنھاں دے مہمل، جائے پیدائش اتے رہائشی ہووٹ دے حوالے نال محققین دی رائے اچ اختلاف ملدے۔ مولوی لطف علی دے حیات زندگی بارے دلشاد کلاںچوی لکھدن:

وٹاندر: "سیغل نامے دے مصنف لطف علی دے حالات صحیح تے مکمل حالی توڑیں دستیاب نہیں تھی سہے۔ صرف اتنا پتہ ہے جو اُنھاں دے پوداناں غیاث الدین ہا۔ ایہ نیجہ قیلے دے ہن۔ لطف علی پیدائش ۱۱۲۹ھ بمطابق ۱۷۱۷ء عیسوی ہے۔" (۱۱)

مولوی لطف علی فاذا کرونی اذ کرگم، کن فیکون، آدم، شیطان، حضرت محمد، حضرت یوسف، عیسیٰ، خضر، صحابہ کرام، ارباں امام، ملک الموت، بہرام سکندر، دارا، رستم، یوسف زلیخا، شیریں فرہاد، سیغل بدیع الجمال، حضرت سلیمان، عاصم بن صفوان، صالح وزیر، نجومی، مصر، پنج تن، تخت ہزارہ، سعد بن صالح، وینڈا سلیمانی، سرمد، لیلیٰ مجنون، آپ حیات، داؤد، ابراہیم، ملک الموت، جبرائیل، میکائیل، اسرافیل، عزرائیل، منصور حلاج، حاتم طائی، یعقوب اتے نواب مظفر خان سدوزئی جیہاں تلمیحات اپنی شاعری وچ ورتیاں ہن۔

مظفر خان ملتان دے ہک معروف نواب تے گورنر تھی گزیرن۔ جنھاں کوں تاریخ وچ خاص طور تے شجاعت، انتظامی صلاحیت اتے ملتان دے دفاع دے حوالے نال یاد کیتا ویندے۔ ایں تاریخی تلمیح دا ورتاوا دی اساکو لطف علی دی شاعری وچ ملدے۔ وکی پڈیکھو:

"وچ ملتان مظفر خان واہ نیک نواب سُٹ یوے" (۱۲)

ایں مصرعے وچ مولوی لطف علی نواب مظفر خان دی تاریخی تلمیح راہیں ہک مثالی حکمران دیاں صفتاں کوں نشا بر کریندن۔ مظفر خان ملتان دی تاریخ وچ شجاعت، عدل، ثابت قدمی اتے وطن دی محبت دے حوالے نال مشہور ہن۔ شاعر اُنھاں دا ذکر کرتے نہ صرف ہک تاریخی شخصیت کوں خراج تحسین پیش کریندے بلکہ اوندی بہادری، نیکی اتے وقار دے نال قیادت جیہاں صفتاں کوں وی نشا بر کریندا ہے۔ ایں طرح اے تلمیح شعر دے تاریخی اتے فکری پس منظر کوں مضبوط بنیندی ہے اتے قاری دے چیتے وچ ہک اکجھے حکمران دا تصور نشا بر کریندی ہے جیڑھا اخلاق اتے جرات پڑوین وچ ممتاز ہے۔

مولوی عبدالحکیم اُچوی سرانیکی مثنوی لکھن والے شعراء وچوں ہک وڈے نال والے شاعر ہن۔ جنھاں دی وجہ شہرت اُنھاں دی لکھی مثنوی "یوسف، زلیخا" ہے۔ مولوی عبدالحکیم اُچوی، مولوی لطف علی دے ہم عصر اتے حضرت نور محمد مہاروی دے مرید ہن۔ نور محمد مہاروی دے مرید ہووٹ پادروں اے پڑوین شعراء آپس اچ پیڑ بھائی وی ہن۔ مولوی عبدالحکیم اُچوی بارے عبد الغفور قریشی دی تحقیق دا حوالہ پڑیندیں ہوئیں ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر لکھدن:

"سرانیکی زبان دے شعری ادب دا ہموں وڈا ماٹھ مولانا عبدالحکیم اُچوی ہے۔ آپ دی مثنوی یوسف زلیخا کوں مقبولیت دے لحاظ نال بیٹگی دی سند حاصل ہے۔ مولانا عبدالحکیم اُچوی مثنوی یوسف زلیخا لکھتے سرانیکی زبان دے شعری ادب کوں فارسی دی صدیاں پڑائی شاعری روایت دے سامنے آن کھڑا کیتا۔ مولانا عبدالحکیم اُچوی، اوچ شریف دے تاریخی قصبے دے راہن والے ہن۔ آپ دی پیدائش ۱۱۶۱ھ وچ تھی۔" (۱۳)

مولوی عبدالحکیم اوچوی دی شاعری وچ قرآنی آیات داورتارا، جنت دوزخ، آدم، نوح، ابراہیم، سلیمان، زکریا، یونس، یوسف، موسیٰ، عیسیٰ، حضرت محمدؐ، صحابہ کرام، معراج، طیموس / عزیز مصر، زلیخا، طوبی، جی علی، آدم، حور، شیطان، حضرت یعقوبؑ، لیلیٰ مجنوں، شاہ روم و شام، مصر، حج بعتہ اللہ، بردران یوسف، چاہ یوسف / کھو، روح الامیں / حضرت جبرائیلؑ، طوفان نوحؑ اتے کنعان وغیرہ جیہاں تلمیحات دا درگھا جہاں موجود ہے۔ "کنعان" اوتار بنجی سر زمین ہے جتھاں حضرت یعقوبؑ دے خاندان اتے حضرت یوسفؑ اپنی ہڈی حیاتی گزاری۔ قرآن وچ لفظ "کنعان" موجود نہیں لیکن مفسرین اتے مؤرخین دی تحقیق موجب ایہ الہ دی ہڈی ملدی ہے جو حضرت یعقوبؑ دی جنیں سر زمین تے حیاتی گزاری اوکوں "کنعان" آہدن۔ ایس قرآنی واقعے نال منڈھی تفسیری، تاریخی تلمیح داورتارا اساکوں عبدالحکیم اوچوی دی شاعری وچ ملدے۔ وکی چٹیکھو:

"جو اے وا توں وز میں کنعان دی طرف
اے یعقوبؑ دے پڑھنا ایہو حرف (۱۴)

شاعر اکھن ہے جو جیکر توں (ہوا) کنعان آلے پاسے وز میں تاں اتھاں حضرت یعقوبؑ کوں می ڈاسنیا ڈیویں۔ ایس توں مراد شعر وچ حضرت یعقوبؑ توڑیں حضرت یوسفؑ یا اتھاں توں متعلق کوئی خبر پوناون دی خواہش دا اظہار کیتا ہے۔ اے اظہار جذبات اتے انتظار دیاں کیفیات کوں نشا کریندے۔ ایس شعر وچ عبدالحکیم اوچوی کنعان تے حضرت یعقوبؑ دی قرآنی تلمیحات راہیں جدائی، صبر اتے اُمید دے جذبات کوں موثر انداز وچ پیش کیتا ہے۔ شاعر حضرت یعقوبؑ کوں صبر و استقامت، کنعان کوں فراق و انتظار دی علامت بٹا، پیو پتر دے روحانی تے جذباتی منڈھے کوں نشا کرکے دی تڑپ ماری ہے۔ ایس پاروں فکری اعتبار دے حوالے نال ڈٹھاؤ: نتیجے تاں اے شعر اللہ تعالیٰ تے توکل، صبر اتے رحمت الہی تے اُمید رکھن دی تعلیم ڈیندے۔

سرائیکی کلاسیکی صوفیانہ شاعری وچ ہک نشا برناں حضرت سچل سرمستؒ داوی ہے۔ آپ دے ہم پل دے حوالے نال محمد اسلم رسولپوری لکھدن:

وٹاندر: "حضرت سچل سرمست ۱۷۳۹ء (۱۱۵۲ھ) وچ حضرت صلاح الدین دے گھر دراز وچ
نیسے۔ آپ داناں عبد الوہاب رکھیا۔ لپٹ توں ہی سچ، ولٹ پاروں آپ کوں سچل یا سچو اکھیا ویندا
ہا۔" (۱۵)

حضرت سچل سرمست ہک درویش تے صوفی شاعری ہن۔ جنھاں برصغیر اچ، ولیاں ورنٹ والیاں باقی زبانان وانگے سرائیکی زبان وچ وی شاعری کیتی۔ آپ دی شاعری وچ وی تلمیحات دانویکلاٹن ہپ ڈیکھن کوں ملدے۔ جیندا ویو را اسان ہیٹ بیان کریندے پئے ہیں۔

حضرت سچل سرمستؒ اپن لے کلام وچ سب توں پہلی تلمیح رسالت مآب حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ورتی ہے۔ رحمتیں والی ایس کریم ہستی دا ذکر آپ دی شاعری وچ موں محبت تے عقیدت دی صورت اچ ملدے۔ وکی دے طور ہک مصرعہ ملاحظہ فرماؤ:

"کل نییاں دا سرتاج محمدؐ "بجر عرف" امواج محمدؐ" (۱۶)

سچل سرمست نعت دے ایس مصرعے وچ رسول کریم حضرت محمد مصطفیٰؐ دی ذات مبارکہ نال منڈھی نبوی، صوفیانہ تلمیح ورتی ہے۔ "کل نییاں دا سرتاج محمدؐ" وچ رسول کریم دے خاتم النبیین تے آپے مرتبے آلے پاسے اشارہ ہے۔ ج ڈٹاں جو "بجر عرف" توں مراد معرفت تے روحانیت دا سمندر ہے۔ اینویں ہی "امواج محمدؐ" دے پاک اکھریں توں اے الہ سوجھل تھیندی ہے جو سچل، رسول کریمؐ دی ذات اقدس کوں، معرفت دے سمندر دیاں اُچیاں موجاں دا مظہر قرار ڈیتا ہے۔

سچل رسول کریمؐ کوں چھڑاتار بنجی شخصیت دے طور تے نہیں بھل علم، معرفت اتے روحانی فیض دی بنیاد وی قرار ڈیتا ہے۔ "بجر" اتے "امواج" دیاں صوفیانہ علامتاں راہیں اے تصور ابھر دے جو نبی کریمؐ نال منڈھی معرفت اتے روحانیت دا فیض ہک اٹھٹ سمندر وانگے ہے۔ ایس طرحانویں تلمیح "محمدؐ" یعنی عشق رسولؐ کوں رب دی معرفت اتے روحانی کمال نال جوڑتے فکری سُن ہپ عطا کیتا گیا ہے۔

سچل سرمستؒ دے بعد سرائیکی کلاسیکل شاعری دا مہاندرا تے نشا برناں خواجہ غلام فریدؒ دا ہے۔ حضرت خواجہ غلام فریدؒ سرائیکی زبان تے ادب دے وڈے مفکر، صاحب طریقت بزرگ اتے سرائیکی کلاسیکی شاعری دے نمائندہ عظیم صوفی شاعر ہن۔ آپ دا تعلق ریاست بہاول پور دے معروف روحانی خانوادے نال ہا۔ آپ

دی شاعری وچ صرف عشق حقیقی دا اظہار نہیں بلکہ انسانی باطن، اخلاق، تہذیب، روحانیت، فطرت، عشق، معرفت اتے وحدت الوجود دے ٲوڑھے تصورات وی موجود ہن۔ خواجہ فریدؒ سرائیکی کول اکیجی ادبی تے فکری رفعت عطا کیتی ہے۔ جیندے نال آپ دا کلام نہ صرف بر صغیر بلکہ عالمی صوفی ادب وچ وی اپن انویکلاتے نشا بر مقام پیدا کیتا۔

خواجہ غلام فریدؒ دی شخصیت زہد، تقویٰ، سادگی، علم، محبت، اخلاص اتے انسان دوستی دا سانچا اظہار ہے۔ انھاں دنیاوی جاہ و جلال توں بے نیازی اختیار کرتے اپنی حیاتی عبادت، ذکر الہی، ریاضت اتے مخلوق خدا دی رہنمائی وچ گزاری۔ آپ دی شخصیت اچ ہک پاسوں شریعت دی پابندی نظر آندی ہے تاں سنے پاسوں طریقت، حقیقت اتے معرفت دیاں ٲوڑھیاں رمزاں وی نشا بر ٲس دین۔ ایں پاروں آپ دی شاعری وچ ظاہری حُسن دے نال نال روحانی جمال وی جلوہ گر تھیند اٲس دے۔

خواجہ غلام فریدؒ دے مہ پل اتے تعلیم و تربیت دے حوالے نال محمد اسلم میتلا لکھدن:

وٹاندر: "خواجہ غلام فریدؒ دی پیدائش چاچڑاں شریف (رحیم یار خان) ۱۸۴۵ء وچ تھئی۔ انھاں دا تاریخی ناں خورشید عالم ہے۔ جیندے نال سن ہجری ۱۲۶۱ء دے عدد نکلدے ہن۔ ساڈھے ترائے سال دی عمراں وچ خواجہ تاج محمود جیزھے انھاں دے چاچا ہن بسم اللہ ٲڑھائی۔ چار سال دی عمراں وچ اماں دا وصال تھی ۲۔ ج ٲڑاں جو انھاں دے والد خواجہ خدا بخش دا وصال تھیاتاں اوں وپلے خواجہ صاحب دی عمراں اٹھ سال ہئی۔" (۱۷)

خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ تلمیحات دا ہک وٲڑا سارا جہان موجود ہے۔ فریدؒ دی شاعری اچ تلمیحات دے حوالے نال ایں ویلے توڑیں درگھا کم ڈاکٹر محمد صدیق شاکر دا "تلمیحات فریدؒ" ہے۔ ٲڑ و جلد اں تے مشتمل ۹۹۲ پنیاں تے کھنڈیا لے درگھا سمل خواجہ فریدؒ دی شاعری دے تلمیحاتی حُسن دا سوہن نمونہ ہے۔ انھاں ٲڑ و جلد اں وچ خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ ورتیاں ۲یاں تلمیحات دے علاوہ اصطلاحات وی شامل ہن۔

ایں حوالے نال ڈاکٹر محمد صدیق شاکر لکھدن:

وٹاندر: "تلمیحات و انگلیں اصطلاحات وی کلام فریدؒ دا خاصہ ہے۔ کہیں لفظ کول اوں دے اصل معنی دی بجائے ٲڑ و جھے معنیاں دی ٲوشاک ٲو اوں کول اصطلاح اکھیا ویندے۔ جیویں لفظ "نین" ہے جیندے معنی اکھ دے ہن۔ تصوف دی اصطلاح وچ ایں توں مراد "اللہ تعالیٰ دی نظر" ہے۔ ایں نگاہ دے سالک (حُسن حقیقی دا متلاشی) تے عجیب و غریب کیفیات مرتب تھیندین۔ جنھاں کول "عشوے غمزے" دی اصطلاح نال تعبیر کیتا و: ۲۔ دے۔" (۱۸)

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ انبیاء دے حوالے نال نشا بر تلمیحات حضرت آدمؑ، حضرت نوحؑ، حضرت ابراہیمؑ، حضرت اسماعیلؑ، حضرت یوسفؑ، حضرت یعقوبؑ، حضرت موسیٰؑ، حضرت عیسیٰؑ، حضرت یونسؑ، حضرت سلیمانؑ، حضرت ایوبؑ اتے خاتم النبیین حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شامل ہن۔ خواجہ فریدؒ ہر نبیؑ دی تبلیغ کول مخصوص روحانی تے فکری معنویت راہیں بیان کرن دی سوہن ٲی کوشش کیتی ہے۔ خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ اہل بیت اطہار تے صحابہ کرام دے حوالے نال وی تلمیحات موجود ہن۔ جنھاں وچ انھاں حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم، حضرت حسنؑ اتے حضرت امام حسینؑ جہیں شخصیات شامل ہن۔ انھاں تلمیحات راہیں انھاں عدل، شجاعت، قربانی، صبر اتے حق پرستی کول سو جمل کرن دی کوشش کیتی ہے۔ خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ صحابہ کرام تے اہل بیت دے سانچا اظہار ملدے۔ وکی دے طور تے خواجہ فریدؒ دا ہک بند ٲڑ و جھو جیندے وچ حضرت ابو بکر صدیقؓ، حضرت عمر فاروقؓ، حضرت عثمان غنیؓ، حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریمؓ اتے حضرت امام حسنؓ اتے حضرت امام حسینؓ دے نال انھاں دے پیرومرشد فخر جہان دی صوفیانہ تبلیغ دا ورتار او وی نشا بر ٲڑ دے۔

وکی ٲڑ و جھو:

"بو بکرؓ عمرؓ عثمانؓ کنھاں

کھتہ اسد اللہ ذیشان آیا
کھتہ حسن حسین شہید بن بٹے
کھتہ مرشد فخر جہان آیا (۱۹)

اِس کافی دے بند وچ خواجہ غلام فریدؒ صحابہ کرام اے اہل بیتؑ دا ذکر کرتے اسلامی تاریخ دے روشن اے مثالی کرداریں آلے پاسے اشارہ کیتے۔ حضرت ابو بکرؓ، حضرت عمرؓ، حضرت عثمانؓ راہیں صداقت، عدل، سخاوت اے دینی استقامت دی روایت کوں نشا بر کیتے۔ جڈاں جو "اسد اللہ ذیشان" حضرت علیؓ آلے پاسے اشارہ ہے۔ جیدھا شجاعت علم اے حق پرستی دی علامت ہے۔ حسنؓ، حسینؓ دا ذکر خاص طور تے محبت اہل بیت، صبر، وفا اے حق کیتے قربانی دے جذبے دی شانہ ہے۔ جڈاں جو شہید الفظ واقعہ کر بلا اے حضرت حسینؓ دی عظیم قربانی کوں مزید نشا بر کریندے۔

بند دے چھیکڑی مصرعے وچ "مرشد فخر جہاں" دا حوالہ روحانی رہنمائی اے محبت رسولؐ دے عظیم تصور نال جوڑیندا ہے۔ جڈاں جو ول ورتیج والی لفظ "کھتھاں، کھتہ" ماضی دے انھاں عظیم کرداریں دی یاد کوں یک سوالیہ اے حسرت بھری کیفیات عطا کریندے۔ اِس طرحانوں خواجہ فریدؒ انھاں تلمیحات راہیں اسلامی تاریخ دے مثالی کرداریں کوں محبت اہل بیت، احترام صحابہ، ایثار، قربانی حق پرستی، اے روحانی رہنمائی دے فکری کچھ اچ سانجھ گھنندے۔ مجموعی طور تے اِس کافی دے بند کوں ڈٹھاؤنے تاں شاعر دی دینی عقیدت، تاریخی شعور اے عشق رسولؐ نال نڈھنی روحانی فکر دا سوہن اظہار ایندے اندر موجود ہے۔

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ انھاں دے علاوہ لوک داستانی تلمیحات، ادبی تلمیحات، اہل بیت دے حوالے نال تلمیحات، قرآنی تلمیحات اے غیر قرآنی تلمیحات وغیرہ دا یک وڈا سمل موجود ہے۔

بابا فرید، علی حیدر ملتانی، چراغ اعوانؓ، باہو سلطان، عبدالحکیم اوچوی، مولوی لطف علی، سچل سرمست تے خواجہ غلام فریدؒ اپنی شاعری وچ تلمیحات چھڑیاں کلام دے سُن ہپ کیتے نہیں ورتیاں بھل انھاں وچ صوفیانہ فکر، روحانی تجزیہ اے اخلاقی تعلیمات دا بنیادی وسیلہ وی موجود ہے۔ سرانگی صوفی شاعراں اسلامی تے مقامی لوک روایتاں توں اچھے کردار، مقامات اے علامتاں راہیں تلمیحات نشا بر کیتیاں ہن جیڑھیاں عام قاری کوں وی سُوکھ نال سمجھ آویندیاں ہن۔ انھاں تمام تلمیحات دا سناںچھا مقصد اے ہے جو انسان اپن بے باطن دی اصلاح کرے، دُنیا دی فانی حقیقت کوں ناٹے، نفس اے شیطان دے دھوکے توں بچے اے خدای رضا کوں اپنی حیاتی دا اصل مقصد بٹاؤے۔ ایہو انھاں تلمیحات دی فکری وڈائی اے ہیئگی دا وڈا راز ہے جیڑھا سرانگی کلاسیکل شاعری دیاں فکری پرتاں وچوں ابھرتے معنویت دے نت نویں در کھولیندے۔

حوالہ جات:

- ۱۔ کشور سلطانہ، اردو شاعری میں قرآنی تلمیحات، سندھ یونیورسٹی، جامشورو، حیدرآباد، ۱۹۷۲ء، ۷۷
- ۲۔ خاں، عارف حسن، تلخیص بحر الفصاحت، دارالنور، کراچی، ۲۰۱۶ء، ص: ۷۰۹
- ۳۔ شاہ، عصمت اللہ، پریم نگر، پبلک ویلفیئر آرگنائزیشن، لودھراں، ۲۰۱۶ء، ص: ۱۴
- ۴۔ بھٹی، امجد علی، رکھی سکھی کھاء کے ٹھنڈا پانی پی، زمیل ہاؤس، آف پبلی کیشنز، راولپنڈی، ۲۰۰۸ء، ص: ۱۲۷
- ۵۔ ناصر، نصر اللہ خان، ڈاکٹر، سرانگی شاعری دا ارتقاء، فکشن ہاؤس، لاہور، تربیجا ایڈیشن، ۲۰۲۲ء، ص: ۷۶۶
- ۶۔ ملتانی، علی حیدر، کوک، (ترجمہ: شفقت تنویر مرزا)، لوک ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد، ۱۹۸۰ء، ص: ۶۴
- ۷۔ جام پوری، کیفی، سرانگی شاعری، بزمِ ثقافت، ملتان، ۱۹۶۹ء، ص: ۲۴۷

- ۸۔ چراغ اعوان، چراغ اعوان ڈی ہیر (ترتیب و تہذیب: ڈاکٹر طاہر تونسوی)، سرانگی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۸ء، ص: ۳۹
- ۹۔ شاہ، عصمت اللہ، پریم نگر، بیان تھیل، ص: ۷۸
- ۱۰۔ باہو سلطان، دل دریا سمندروں ڈوگھے، (مترجمین: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، امجد علی بھٹی)، زمیل ہاؤس آف پبلی کیشنز، روالپنڈی، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۶۹
- ۱۱۔ دلشاد کلانچوی، سرانگی شاعری دے کچھ مہندے شاعر، اکادمی سرانگی ادب، بہاول پور، ۱۹۹۴ء، ص: ۱۳۵
- ۱۲۔ بہاول پوری، لطف علی، مولوی، سینٹل نامہ بالتحقیق، (تحقیق و ترجمہ: مجاہد جتوئی)، عکس پبلی کیشنز، لاہور، ۲۰۲۴ء، ص: ۳۰۱
- ۱۳۔ ناصر، نصر اللہ خان، ڈاکٹر، سرانگی شاعری دارالتقاء، فکشن ہاؤس، لاہور، تربیجا ایڈیشن، ۲۰۲۲ء، ص: ۴۸۴
- ۱۴۔ اچوی، عبدالحکیم، مثنوی یوسف زلیخا، (مترجم: دلشاد کلانچوی) اردو اکیڈمی، بہاول پور، ۱۹۷۸ء، ص: ۱۷۲
- ۱۵۔ اسلم رسول پوری، محمد، منتخب سرانگی کلام حضرت سچل سرمست، بزم ثقافت، ملتان، ۱۹۷۷ء، ص: ۹
- ۱۶۔ سچل سرمست، حضرت، کلام سچل سرمست، (مؤلف: کرنل (ر) محمد اقبال ملک) جھوک پرنٹرز، ملتان، ۲۰۲۱ء، ص: ۲۶
- ۱۷۔ اسلم بیتلا، محمد، فرید نامہ، بزم ثقافت، ملتان، ۱۹۹۹ء، ص: ۳۳
- ۱۸۔ شاکر، محمد صدیق، ڈاکٹر، پروفیسر، تعلیمات فرید، (جلد اول)، اکادمی سیرت، ملتان، ۲۰۲۰ء، ص: ۲۳
- ۱۹۔ خواجہ فرید، دیوان فرید بالتحقیق، (تحقیق و تحریر: مجاہد جتوئی)، سرکار از تاجدار لاہور، خان پور، ۲۰۱۴ء، ص: ۳۷